

Shahid Bahonar
University of Kerman

Iranian Civilization Research

Online ISSN: 2821 - 0867

Iranian Civilization Research, Volume 5, Issue 2 - Serial Number 10, December 2023

Analysis and explanation of the historical geographical position of Ardestan as the birthplace of Khosrow Anoushirvan

Mahmoodreza Koohkan

¹. Assistant professor, Department of History, Payame Noor University, Tehran, Iran. E-mail: mrkoohkan@pnu.ac.ir

Article Info	ABSTRACT
<p>Article type: <i>Research Article</i></p> <p>Article history: Received: <i>07 September 2023</i> Revised: <i>28 October 2023</i> Accepted: <i>28 November 2023</i> Published online: <i>22 December 2023</i></p> <p>Keywords: <i>Ardestan,</i> <i>Sassanids,</i> <i>Qobad,</i> <i>Khosrow Anoushirvan.</i></p>	<p>Ardestan region is located in the northeast of Isfahan and south of Kashan, on the edge of the central desert of Iran. The history of this city goes back to the mythological and ancient historical era, and there are monuments of Iranian and even Turanian personalities left in it. We see the names of Dastan, Rostam, Zavareh, Faramarz, Shideh, Kaveh, Hormuz and many legendary kings and heroes such as Kay Khosrow, Bahman son of Isfandiar, Ardavan Ashkani, Qobad and Anoushirvan Sassani in its various localities. It seems that during the Sasanian period, Ardestan had a special position. Of course, in addition to this city, other places such as Ahvaz, Neishabur, Ormshir and Esfrain have also been mentioned. The subject matter of the current research is the investigation and feasibility of the historical geography and ancient past of Ardestan as the birthplace of Khosrow Anoushirvan in comparison with other options. This research tries to answer the question of whether Ardestan could be the birthplace of Khosrow Anoushirvan in a descriptive-analytical way and by relying on library studies as well as local and regional data? The findings of this research show that according to the mythological background and historical past of this city and also based on sources, traditions and historical works as well as the possible routing of Qobad from the west to the east of the country, Ardestan is the main option for locating the birthplace of Khosrow Anoushirvan.</p>

Cite this article: Koohkan, Mahmoodreza. (2023). **Analysis and explanation of the historical geographical position of Ardestan as the birthplace of Khosrow Anoushirvan.** Iranian Civilization Research, 5(2) 193-209.

© The Author(s).

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

DOI: 10.22103/JIC.2024.22724.1280

English Extended Abstract

---

1. Introduction

Ardestan is one of the cities on the edge of the central desert of Iran, which is located in the northeast of Isfahan province. Based on historical and geographical sources, as well as evidences and monuments left from long time ago in this area, it is clear that this city had considerable importance and position. The existence of signs and names from the mythological age that remain in the cities, villages, ancient hills and neighborhoods confirm this. It seems that during the Sasanian period, Ardestan had a special position. According to some sources, the most important event that happened in this city in the Sasanian era is the birth of Khosrow Anoushirvan (Yaqoubi, 1977: 51). Of course, in addition to this city, other places such as Ahvaz, Nishabur, Ormshir and Esfrain have been proposed as the birthplace of Khosrow Anoushirvan (Tabari, 1984: 2/637-641; Ferdowsi, 1995: 6/1737). The main issue under study in the current paper is the investigation and feasibility of the historical geography and ancient past of Ardestan as the birthplace of Khosrow Anoushirvan in comparison with other options. Therefore, the present research tries to answer the question, could Ardestan be the birthplace of Khosrow Anoushirvan? Therefore, the main goal of this research is to investigate and identify the geographical and historical location of Ardestan in the Sasanian period according to the reports of the sources in order to determine the position of this city in comparison with other places as the birthplace of Khosrow Anoushirvan.

2. Research Methodology

This research is going to investigate the feasibility of the historical geography of Ardestan as one of the options of Khosrow Anoushirvan's birthplace by using descriptive-analytical method and relying on library studies as well as using local evidence. The present study tries to analyze the data related to this topic, taking into account the historical background and geographical location of Ardestan, to explain the importance and position of Ardestan in comparison with other options.

3. Discussion

The longevity of names such as Dastan, Rustam, Zavareh, Shideh, Faramarz, ... , which are abundantly seen in Ardestan city, can indicate a kind of connection with the mythical-epic past of Iran. Some sources have attributed the foundation of the city of Ardestan to "Arvand-shah" and considered the fortress and aqueduct of "Arvaneh" to be the actions of this Shah or prince of Kiani (Mushtaghi Naini, 1987: 79). Another evidence of the importance and prestige of this city in the end of the Kianian era is the "Mehr-ardeshir" fire-temple (Atashkadeh) building. Many historians and geographers have attributed the construction of Mehr-ardeshir fire-temple (Atashkadeh) in Ardestan to Bahman son of Isfandiar son of Goshtasb (Hamze Isfahani, 1988: 38).

With the formation of political dynasties in the west of Iran and the transition from the Kiani era to the historical era, for the first time in the inscriptions of Dariush the Great in Persepolis, we encounter the word Ardestan, which is repeated above and next to the stone Valves of Dariush's exclusive palace (Sharp, 1964: 72; Kent, 2016: 444). It is said that Ardestan was once the capital of the fourth Parthian Ardavan (Rafie Mehrabadi, 1957: 7). However, the current building of the city of Ardestan has been considered to be from the beginning of the Sasanian era and specifically the time of Ardeshir Babakan. Unfortunately, apart from such references, there is not much information about the condition of Ardestan during the Sasanian period until the time of the Qobad reign. Probably, his short stay in this land led to the creation of one of the most important events

English Extended Abstract

---

in Ardestan during the Sasanian era, and that is the birth of Khosrow Anoushirvan from the womb of an Ardestan peasant girl.

According to the sources, during his reign, Qobad was forced to flee to Hephthalites to ascend the throne with their help. It was during these escapades that it is said that Qobad married the daughter of one of the peasants on the way, and from that woman Khosrow Anoushirvan was born. In the first narration, Tabari believes that Qobad married the daughter of one of the cavalrymen in Nishabur, and Khosrow was born to that daughter. But in the second narration, he considers the place of the incident as Abar-shahr and the girl's father as one of the elders (1984: 2/637-641). Moskuyeh Razi has given both of Tabari's narrations with similar details (2000: 1/89-91). Tha'alabi mentions Esfrain as one of the belongings of Nishabur (no date: 284). Ferdowsi considers this meeting place to be in Ahvaz and introduces the girl as a peasant girl (1995: 6/ 1737). Dinavari says that this event happened in the city of Ormshir and in a village on the way from Ahvaz to Isfahan with a peasant girl (2002: 5-94).

In the third A.H century, Yaqoubi mentions for the first time in "Al-Boldan", which is the oldest Arabic geographical book, that Ardestan was the birthplace of Khosrow Anoushirvan(1977: 51). Ibn Roste, who lived in the same century, considers "Ardestan" to be the birthplace of Khosrow Anoushirvan(1986: 181-182). In the fourth century, Istakhari stated that "Ardestan is a city... in which there are traces of Zoroastrian kings such as Anoushirvan and Khosrow parviz"(quoted from Jackson, 1973: 458). Yaqut Hamavi says about Ardestan: "It is said that Anoushirvan was born there and the buildings there were built by Anoushirvan son of Qobad"(2018: 1/146). Bundari writes: "The traces of some of those palaces are still standing in Ardestan"(2003: 465). Therefore, we see that most sources explicitly or implicitly introduce Ardestan as the birthplace of Khosrow Anoushirvan.

In the city and the collective memory of the people of Ardestan, there are signs of that era. The name of the neighborhood "Kushk" is considered to be a memory of Anoushirvan's residence and childhood palace(Mohit tabatabai,1949: 97). Abdul Wahab Azzam, the corrector of the Arabic Shahnameh, writes in the entry "Al-Shahnameh", Bundari Isfahani has given the following news of Qobad: "Fath ibn Ali says: My sheikh Taj al-din Mahfouz ibn al-Tayib al-Tarfi narrated this story (of Qobad's marriage to a peasant girl from the village of Ardestan) to me from the words of the elders of this area; He (Taj al-din) was related to this peasant (Qobad's wife's father) and he boasted about this among his peers" (Azzam, 1970: 96-97). Pir Mortaza Ardestani, one of the mystics of the 9th century AH, traces his lineage to Anoushirvan from his mother's side (Bastani Parizi, 1992: 285). But the most important written document that remains from the 10th century AH is the gravestone of a person named Amir Owais in the old cemetery of "Fahrah" neighborhood. Two lines of poetry are engraved on this tombstone, which shows that the buried person considered himself to be of Anoushirvan's generation and was proud of it (Mushtaghi Naini, 1987: 78). These reports and evidence such as being located on one of the communication routes and having defensive fortifications, it could be a convincing reason for choosing Ardestan as one of Qobad's residences on the way to Khorasan.

4. Conclusion

The mythological and historical past of Ardestan shows that this city was in some way the attention of rulers and officials in every period. From legendary heroes such as Rostam and Zavareh to the kings of Kiani, there are names in this city. Being located on one of the communication routes and having defensive fortifications also adds to its importance. This has helped to attract the attention of some Iranian kings, nobles and peasants in the historical period. The residence of nobles and

English Extended Abstract

---

peasants in Ardestan, which the sources clearly mention, and even Yaqoubi mentions the presence of Khosrow's children in this place in the third century, showed the high capacities of this city. On this basis, Sasanian Qobad settled in this city when he fled to Hephthalites and married a peasant woman, the result of which is Khosrow Anoushirvan, one of the most popular Sasanian kings. The sources that have mentioned Ardestan as the birthplace of Anoushirvan emphasize it with signs such as the presence of nobles and peasants in this city or the remains of palaces and booths from that period that they have seen. This is despite the fact that we do not see such descriptions and evidence regarding other options. Therefore, referring to all the available evidences, it can be acknowledged that Ardestan was the birthplace of Khosrow Anoushirvan.

تحلیل و تبیین موقعیت جغرافیای تاریخی اردستان به عنوان زادگاه خسرو انوشیروان

محمودرضا کوه کن

^۱ استادیار گروه تاریخ، دانشگاه پیام نور، تهران - ایران. mrkoozhan@pnu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۴/۲۳</p> <p>تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۷/۲۵</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۹/۱۶</p> <p>تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۱۰/۰۱</p> <p>کلیدواژه‌ها: اردستان، ساسانیان، قباد، خسرو انوشیروان.</p>	<p>شهر اردستان در شمال شرقی اصفهان و جنوب کاشان، در حاشیه کویر مرکزی ایران قرار گرفته است. پیشینه این شهر به عصر اساطیری و کهن تاریخی باز می‌گردد و یادمان‌هایی از شخصیت‌های ایرانی و حتی تورانی در آن برجای مانده است. نام‌های دستان، رستم، زواره، فرامرز، شیده، کاوه، هرمز و بسیاری از شاهان و پهلوانان اساطیری چون کی خسرو، بهمن پسر اسفندیار، اردوان اشکانی و قباد و انوشیروان ساسانی را در کوی و برزن و محلات مختلف آن می‌بینیم. به نظر می‌رسد که در دوره ساسانیان، اردستان از جایگاه ویژه‌ای برخوردار بود. به استناد برخی منابع مهم‌ترین رویدادی که در عصر ساسانی در این شهر اتفاق افتاد، تولد خسرو انوشیروان است. البته علاوه بر این شهر، مکان‌های دیگری نظیر اهواز، نیشابور، ارمشیر و اسفراین هم به عنوان زادگاه خسرو انوشیروان مطرح گردیده‌اند. مسأله مورد مطالعه پژوهش حاضر بررسی و امکان‌سنجی موقعیت جغرافیای تاریخی و گذشته باستانی اردستان به مثابه زادگاه خسرو انوشیروان در مقام مقایسه با گزینه‌های مطرح شده دیگر است. این پژوهش به روش توصیفی - تحلیلی و با اتکا به مطالعات کتابخانه‌ای و همین‌طور داده‌های محلی و منطقه‌ای، می‌کوشد به این سؤال پاسخ دهد که آیا اردستان می‌توانست زادگاه خسرو انوشیروان باشد؟ یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد که با توجه به پیشینه اساطیری و گذشته تاریخی این شهر و نیز به استناد منابع، روایات و آثار تاریخی برجای مانده و همچنین مسیریابی احتمالی حرکت قباد از غرب به شرق کشور، اردستان اصلی‌ترین گزینه برای مکان‌یابی محل زایش خسرو انوشیروان به شمار می‌رود.</p>

استناد: کوه کن، محمودرضا (۱۴۰۲). تحلیل و تبیین موقعیت جغرافیای تاریخی اردستان به عنوان زادگاه خسرو انوشیروان، پژوهشنامه تمدن ایرانی، ۵ (۲)، ۲۰۹-۱۹۳.

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان. © نویسندگان.

DOI: 10.22103/JIC.2024.22724.1280

۱. مقدمه

اردستان یکی از شهرهای حاشیه کویر مرکزی ایران است که در شمال شرقی استان اصفهان قرار دارد. به استناد منابع تاریخی و جغرافیایی و همین‌طور شواهد باقی‌مانده در این ناحیه، مشخص می‌شود که این شهر در گذشته از اهمیت و اعتبار قابل توجهی برخوردار بود. وجود نشانه‌ها و نام‌هایی از عصر اساطیری که بر شهرها، روستاها، تپه‌های باستانی، کاریزها و محله‌ها باقی مانده‌اند، این امر را تأیید می‌کنند. گفته می‌شود که اردستان یکی از مراکز پادشاهان کیانی بود و از این شهر به‌عنوان یک ساخلوی نظامی استفاده می‌کرده‌اند (جابری‌انصاری، ۱۳۷۸: ۴۵۰). علاوه بر این گفته شده که بهمن پسر اسفندیار پسر گشتاسپ در این شهر آتشکده «مهراردشیر» را بنا کرد که یکی از نخستین و مهم‌ترین آتش‌های آن دوران به حساب می‌آمده است (حمزه اصفهانی، ۱۳۶۷: ۳۸).

کاربرد واژه «اردستان» در کتیبه‌های داریوش بزرگ به مفهوم «دریچه، پنجره، قرنیز»، بار معنایی خاصی را برای این شهر در دوران هخامنشی می‌تواند به همراه داشته باشد (کنت، ۱۳۹۵: ۴۴۴). در دوره اشکانی نیز شواهدی بر اهمیت آن وجود دارد و گفته شده پایتخت اردوان چهارم بوده است و نشان‌هایی از پارت‌ها در اسامی جای‌ها و خاطرات جمعی مردم باقی مانده است (رفیعی‌مهرآبادی، ۱۳۳۶: ۷). بنای فعلی شهر را نیز به اوایل دوره ساسانی و مشخصاً به اردشیر بابکان نسبت داده‌اند. همین‌طور به نظر می‌رسد که در جریان خلع قباد از قدرت و فرار وی به نزد هیاطله مدتی را در اردستان اقامت داشته است که محور بحث مقاله پیش رو می‌باشد.

۱-۱. بیان مسأله:

همواره زندگی شخصی و اجتماعی شخصیت‌های بزرگ سیاسی یکی از مسائل مورد توجه مورخان و پژوهش‌گران بوده است. از میان شاهان تاریخی زندگی اجتماعی و سیاسی خسرو انوشیروان به‌جهت اقداماتی که در راستای بهبود اوضاع کشور و به‌خصوص پس از آشوب مزدکی انجام داد، جاودانه شد و حتی در قرن‌ها بعد همواره چون یک سرمشق به آن نگریسته می‌شد. نصرالله‌منشی در دیباچه کلیله و دمنه می‌گوید: «...سلاطین اسلام را در نیکوکاری بدو تشبیه کنند» (کلیله و دمنه، ۱۳۶۲: ۱۹). و یا سعدی در قرن هفتم از زنده بودن یاد و نام انوشیروان می‌گوید:

زنده‌ست نام فرخ نوشیروان به خیر   گرچه بسی گذشت که نوشیروان نماند (سعدی، ۱۳۶۲: ۲۸).

از این رو شاهد هستیم که در متون تاریخی و ادبی به زندگی و دوران فرمانروایی انوشیروان توجه ویژه‌ای شده است. یکی از این موارد گزارش‌هایی است که در منابع راجع به محل زایش او وجود دارد. به نظر می‌رسد که مورخان و جغرافی‌نویسان قرون اولیه هجری ضمن پرداختن به فرمانروایی قباد، محل تولد خسرو اول فرزند قباد به مسأله مهمی برایشان تبدیل شده بود که اتفاق نظری در خصوص آن نداشتند. لذا اردستان در کنار اهواز، نیشابور، ارمشیر و اسفراین گزینه‌هایی هستند که در این رابطه مطرح کرده‌اند، اما ظاهراً بر اردستان تأکید بیشتری شده است. هدف اصلی این پژوهش بررسی و شناسایی موقعیت جغرافیایی و تاریخی اردستان در دوره ساسانی بنا بر گزارش‌های منابع است تا جایگاه این شهر به نسبت مکان‌های دیگر به‌عنوان زادگاه خسرو انوشیروان مشخص شود.

۲-۱. پیشینه پژوهش:

در خصوص تاریخ، فرهنگ و زبان اردستان پژوهش‌هایی چند در قالب کتاب، مقاله و یادداشت‌های مطبوعاتی صورت گرفته است. کتاب «آتشکده اردستان» نوشته ابوالقاسم رفیعی مهرآبادی و کتاب «اردستان‌نامه» نوشته محمد گلبن از مهم‌ترین تحقیقات در زمینه تاریخ و فرهنگ این منطقه می‌باشند. این کتاب‌ها با موضوعات کلی به همه ابعاد اوضاع جغرافیایی، تاریخی، سیاسی، فرهنگی و اجتماعی اردستان در گذر تاریخ پرداخته‌اند و نسبت به موضوع مقاله حاضر فقط اشاراتی گذرا داشته‌اند. مقالات متعددی نیز در ارتباط با وجوه مختلف تاریخ و فرهنگ اردستان توسط احسان‌الله هاشمی، مرتضی شفیعی و محمد محیط‌طباطبایی در مجموعه‌های مختلف منتشر شده‌اند. این مقالات عمدتاً به صورت یادداشت‌های مطبوعاتی در مجلات و روزنامه‌های مختلف به چاپ رسیده‌اند. محمد محیط‌طباطبایی در مقاله «نظری به اردستان باستانی» که در مجله یغما به چاپ رسیده است، پژوهشی مختصر ولی بسیار ارزنده‌ای را در خصوص وجه تسمیه، پیشینه اساطیری و تاریخ باستانی اردستان ارائه نموده است و توضیحات مفیدی را در ارتباط با موضوع این مقاله مطرح نموده‌اند. در مجموع پژوهشی مستقلی در ارتباط با ارزیابی و سنجش جغرافیای تاریخی اردستان به‌عنوان یکی از گزینه‌های احتمالی محل زایش انوشیروان صورت نگرفته است. این تحقیق بر آن است تا با بهره‌گیری از تمامی داده‌های تاریخی و جغرافیایی موجود در منابع و نیز رصد مسیر حرکت احتمالی قباد از غرب به شرق کشور و همچنین شواهد باقی‌مانده محلی، برتری جایگاه اردستان را نسبت به گزینه‌های دیگر نشان دهد. لذا از این حیث نوشتار حاضر بدیع و حاوی نوآوری‌های جدید می‌باشد.

۱-۳. ضرورت و اهمیت تحقیق:

به نظر می‌رسد که زندگی خسرو انوشیروان در بین شاهان باستانی ایران بیش از دیگر پادشاهان مدنظر مورخان و عالمان دوره اسلامی قرار داشته است؛ لذا همین امر باعث شده که با روایت‌های متعدد و گاه متناقض در خصوص او مواجه باشیم. یکی از این موارد گزارش‌هایی است که در ارتباط با محل زایش و انتساب مادری او مطرح گردیده است. مسأله‌ای که کماکان تا امروز مبهم و نامشخص باقی مانده و همین امر ضرورت پژوهش و توجه به آن را توجیه می‌سازد. علاوه بر این در صورتی که چنین پژوهش‌هایی بتوانند تا حد ممکن زادگاه انوشیروان را روشن سازند، ضمن ابهام‌زدایی از روایت‌های موجود در منابع قدیم، به لحاظ اعتبار محلی و منطقه‌ای نیز بسیار حائز اهمیت خواهد بود.

۲. بحث

۱-۲. وجه تسمیه اردستان در منابع

«آردستان»، تلفظ متداول و مرسوم از نام این ناحیه است که در متون، اسناد و مکاتبات رسمی به کار می‌رود. اما اشکال دیگری از ضبط آن چون آردستان (کتیبه تخت جمشید)، آردستان (مقدسی)، آردستان (یاقوت)، آردستان (مشتاقی نایینی)، آردستان (معرب آردستان و مخفف آردستان — محیط‌طباطبایی) هم در منابع وجود دارد. ابوالفدا ضمن کاربرد آردستان می‌نویسد: «آن را به کسر الف و دال (آردستان) نیز ضبط کرده‌اند» (۱۳۴۹: ۴۹۱). مردم اردستان که با گویشی از زبان

پهلوی اشکانی (کریستن سن، ۱۳۷۴ الف: ۷۹) سخن می‌گویند، اردستان را به صورت آرسون و آسون (با حذف ر) تلفظ می‌کنند و فارسی‌زبانان منطقه، آردستون و آردستون را به کار می‌برند.

اردستان به معنی «ارگ‌دستان» که بعداً به اردستان تبدیل شده یکی از نخستین تعبیری است که از این واژه استنباط شده و در افواه مردم هم رواج بیشتری دارد. در این‌جا منظور ارگی بود که به رستم یا پدرش زال (با لقب دستان) تعلق داشت. پذیرش این دیدگاه با توجه به فراوانی نام‌های اساطیری در این ناحیه چون «زواره»، «فرامرز»، «لیلاز»، «شیده» و دیگر شخصیت‌های اساطیری آن دوران، چندان دور از ذهن به نظر نمی‌رسد، گرچه مستندی هم که بتواند این دیدگاه را اثبات کند وجود ندارد. بعضی از مورخان متأخر به استناد همین روایات بنای شهر اردستان را به زال یا رستم نسبت داده‌اند، همان‌طور که بانی شهر «زواره» در دو فرسخی اردستان را «زواره» برادر رستم دانسته‌اند (مستوفی، ۱۳۳۶: ۷۵).

«آرد» پارسی (آشه‌اشا اوستایی - رته rata / آرتا arta پهلوی) به معنی پاکی، راستی، درستی و تقدس بوده که در ابتدای واژه اردستان و برخی نام‌های دیگر قرار گرفته است (رک دهخدا: ذیل کلمه آرد). در اصل آشه به معنای راستی است که در خرد مزدایی مجموعه‌ای از فضایل اخلاقی چون: درستی، دادگری، نظم، قانون، کمال و دین‌داری را در بر می‌گیرد (رضایی‌راد، ۱۳۸۹: ۹۷). این پیشوند در نام‌های اردبیل، اردکان، اردشیر، اردوان و بسیاری نام‌های دیگر هم دیده می‌شود که احتمالاً در هر مورد معنی خاصی از آن استنباط می‌گردد.

در کتیبه‌های داریوش بزرگ در تخت‌جمشید با واژه «آردستان» مواجه می‌شویم که در بالا و دوجانب طاقچه‌ها و دریچه‌های سنگی تکرار شده و این نخستین ضبط از نام اردستان در اسناد تاریخی است. رولاند کنت، «آرد» را نور و روشنایی معنی می‌کند که با پیوستن به پسوند مکانی «ستان» مفهوم دریچه، پنجره و جای عبور روشنایی و نور را تداعی می‌کند (۱۳۹۵: ۴۴۴). لازم به ذکر است که در مزدپرستی ایرانی، آتش و آشه بستگی بسیار نزدیک به هم دارند و آتش، تجسم نیروی آشه و مظهر او در این جهان است (مجتبایی، ۱۳۹۹: ۹۳). لذا علی‌رغم این که احتمال معانی دیگر نیز همانند «سرزمین مقدس»، «محل پاک» و غیره برای واژه اردستان وجود دارد، ولی می‌توان با نظر کنت همراه بود و آن را به «جای روشنایی و نور» یا «دریچه‌ای به سوی نور و روشنایی» تعبیر کرد.

مقدسی در مورد اردستان می‌نویسد: «در سرزمینی همچون «آرد» ساخته شده و نام از آن گرفته است» (۱۳۸۵: ۵۸۱). این قول سبب شده تا «آردستان» هم به‌وجوه معنی آن افزوده شود. محیط‌طباطبایی ضمن پذیرش وجود ارتباط احتمالی بین «آرد» و «آرد»: استدلال سفیدی رنگ خاک را به نسبت سرزمین‌های اطراف مقبول نمی‌داند و نظر مقدسی را رد می‌کند (۱۳۲۸: ۲-۹۱). ابن‌رسته می‌نویسد: «در زمین‌های کشاورزی اردستان زمینی است که به آن هم اردستان گفته می‌شود و این قریه به خاطر زیبایی و شکوهش نام خود را به این روستا داده است» (۱۳۶۵: ۱۸۱). علاوه بر موارد فوق دیدگاه‌ها و پیشنهادات دیگری هم ارائه شده است که چون محور بحث این مقاله واکاوی در ریشه، معنی و مفهوم واژه اردستان نیست، از آن می‌گذریم.

۲-۲. اردستان در دوره اساطیری و تاریخی

ماندگاری نام‌هایی نظیر دستان، رستم، زواره، شیده، فرامرز و... که در شهرستان اردستان به‌وفور دیده می‌شود، می‌تواند نشان‌دهنده نوعی پیوند با گذشته اسطوره‌ای — حماسی ایران زمین باشد. برخی منابع بنای شهر اردستان را به اروندشاه

نسبت داده‌اند و دژ و قنات «آرونه» را از اقدامات این پادشاه یا شاهزاده کیانی دانسته‌اند (مشتاقی نائینی، ۱۳۶۶: ۷۹). حمدالله مستوفی در تاریخ گزیده، اروندشاه را فرزند کی پیشین و پدر لهراسب می‌داند (۱۳۶۲: ۹۱). ظاهراً دژ آرونه تا عصر قاجار و اوایل دوره ناصری پابرجا بود و مورد استفاده قرار می‌گرفت (مشتاقی نائینی، ۱۳۶۶: ۷۹). جابری انصاری می‌نویسد: «اردستان... محل قشون سلاطین کیان بوده که خانه فرامرز [فرزند رستم] هنوز معروف است (۱۳۷۸: ۴۵۰). این گزارش نشان می‌دهد که با توجه به موقعیت شهر اردستان که بر سر یکی از راه‌های ارتباطی قرار داشت، این دژ کاربرد نظامی داشته است.

یکی دیگر از شواهد اهمیت و اعتبار این شهر در فرجام روزگار کیانیان، بنای آتشکده «مهراردشیر» است. مورخان و جغرافی‌نویسان متعددی بنای آتشکده مهراردشیر را در اردستان که احتمالاً یکی از نخستین و مهم‌ترین آتشکده‌ها در آن زمان به‌شمار می‌رفته است، به بهمن پسر اسفندیار پسر گشتاسب نسبت داده‌اند. حمزه اصفهانی می‌نویسد: «کی اردشیر: وی بهمن بن اسفندیار بن گشتاسب است که به سبب جنگ‌های بسیاری که کرده بود وی را دراز دست خوانده‌اند؛ ... اردشیر در اصفهان به یک روز سه آتشکده ساخت: یکی را هنگام برآمدن آفتاب، ... سوم آتشکده مهراردشیر در قریه اردستان» (۱۳۶۷: ۳۸). مولف مجمل‌التواریخ و القصص و حمدالله مستوفی نیز همین روایت را نقل کرده‌اند (مجم‌التواریخ و القصص، ۱۳۱۸: ۵۴؛ مستوفی، ۱۳۳۶: ۷۵). در تذکره هفت‌اقلیم به نقل از حمدالله مستوفی آمده که بهمن پسر اسفندیار آتش‌خانه‌ای در اردستان ساخته بود که مردم از اطراف و اکناف عالم به عبادت آن قیام و اقدام می‌نمودند (احمد رازی، ۱۳۷۸: ۲ / ۱۰۰۴). این گزارش‌ها نشان می‌دهد که شهر یا قریه اردستان از چنان اعتباری برخوردار بوده که نیایشگاه مهمی در آن بنا گشته است. علاوه بر این مشخص می‌شود که آتشکده مهراردشیر اعتبار فرامنطقه‌ای داشته و احتمالاً به شهر اردستان جایگاه دینی و مذهبی بخشیده بود. بهمن پسر اسفندیار در منابع دینی چون بندهشن «اردشیر» و در بهمن‌یشت «بهمن اردشیر» خوانده شده و کتب تاریخی او را اردشیر دراز دست نامیده‌اند. به اعتقاد کریستن‌سن در اواخر دوره ساسانی بهمن اردشیر با اردشیر اول هخامنشی یکی دانسته شده است (۱۳۸۷: ۱۴۴).

با تشکیل سلسله‌های سیاسی در غرب ایران و گذار از عصر کیانی به دوران تاریخی، اردستان نیز به تدریج وارد دوره تاریخی می‌شود. برای نخستین بار در کتیبه‌های داریوش بزرگ در تخت جمشید با واژه اردستان مواجه می‌شویم که در بالا و دو جانب طاقچه‌ها و دریچه‌های سنگی کاخ اختصاصی داریوش تکرار شده است:

«آردستان: آنگ تین: داری و هوش: خَشایَ ثی یَ هیَا: وی ثی یا: کَرَتَ»؛ «دریچه سنگی ساخته شده در کاخ داریوش شاه» (شارپ، ۱۳۴۳: ۷۲).

رولاند کینت در مورد واژه اردستان که در کتیبه‌ها به کار رفته، می‌نویسد: «ardastana اسم «قرنیز، پنجره» - arda «نور» همانند فارسی باستان ardata «نقره»، سنسکریت - rajata «سفید»، rajra «سرخ»، یونانی «درخشان»: بعلاوه stana «مکان»، «مکان روشن» (۱۳۹۵: ۴۴۴). ضبط این نام در کتیبه داریوش بزرگ نشان می‌دهد که حداقل از دوره هخامنشی، اردستان به همین شکل و تلفظ متداول بوده است.

اگرچه اثر یا بنای باستانی مربوط به عصر اشکانی در این شهر به دست نیامده است، ولی شواهدی وجود دارد که نشان دهنده اهمیت و اعتبار اردستان در این دوره تاریخی است. گفته می‌شود که اردستان زمانی پایتخت اردوان چهارم اشکانی بوده است (رفیعی مهرآبادی، ۱۳۳۶: ۷). هنوز یادگار آن دوران به نام «تَل عاشقان» یا «کُپه عاشقان» در محله «رامیان» (راه‌میان) وجود دارد (گلبن، ۱۳۸۱: ۳۵۸). حکایتی نیز از چگونگی دختر شوهر دادن اردوان در خاطره تاریخی

مردم این سرزمین باقی مانده است (رفیعی مهرآبادی، ۱۳۳۶: ۷). قنات «خسروشاه» در محله «محال» اردستان و نیز قنات «خسروشاه» یا «کی خسروی» در زواره را منسوب به کی خسرو کیانی یا خسرو اشکانی دانسته‌اند. لااقل دو روستا در بخش علیا و سفلی اردستان نام «اشکستان» دارند که به نوعی می‌تواند یادآور آن دوران باشد.

بنای فعلی شهر اردستان را مربوط به اوایل عصر ساسانیان و مشخصاً زمان اردشیر بابکان دانسته‌اند. احتمال می‌رود که شهر قدیمی در اثر حوادث طبیعی غیرقابل سکونت شده بود و مردم به محل فعلی کوچ کردند. در نزد عامه مردم از محوطه‌ای با نام «خرابه‌های ساسانی»، «اردستان خرابه» یا «اردستان کهنه» یاد می‌شود که به ثبت آثار ملی درآمده ولی تاکنون نه محدوده‌ی آن به‌طور دقیق مشخص شده و نه حفاری باستان‌شناختی در آن صورت گرفته است (هاشمی، ۱۳۸۴: ۱۳۸۸). این مجموعه در سال ۱۳۱۰ خورشیدی و به موجب تصویب‌نامه هیئت وزیران جزو آثار باستانی محسوب شده و حفاری در آن ممنوع است (مشکوتی، ۱۳۴۹: ۵۹). به احتمال اگر حفاری باستان‌شناختی در این ناحیه صورت پذیرد اطلاعات ارزشمندی به دانسته‌های موجود در ارتباط با تاریخ کهن اردستان خواهد افزود. ویلیامز جکسن که در سال ۱۹۰۳ م به ایران سفر کرده، اردستان را در فهرست اماکنی که شایسته تحقیقات باستان‌شناختی است، قرار می‌دهد (۱۳۵۲: ۴۵۹). متأسفانه به‌جز اشاراتی از این دست اطلاعات چندانی از اوضاع و احوال اردستان در دوره ساسانی تا زمان پادشاهی قباد در اختیار نیست. فقط با حدس و گمان می‌توان تصور کرد که اردستان به‌نوعی اعتبار گذشته خود را حفظ کرده بود. این که یعقوبی در قرن سوم هجری در کنار مرو و طبرستان از بقای اشراف ساسانی و دهقانان در اردستان سخن می‌گوید نشان دهنده اهمیت این شهر می‌تواند باشد (۲۵۳۶: ۵۵-۵۱). شاید همین امر در تصمیم قباد برای اقامت در اردستان به‌هنگام فرار به شرق قلمرو ساسانی اثرگذار بوده است. ماندگاری کوتاه مدت وی در این سرزمین منجر به ایجاد یکی از مهم‌ترین اتفاقات اردستان در طول دوره ساسانی شد و آن هم زایش خسرو انوشیروان از بطن یک دهقان‌زاده اردستانی است.

۳-۲. روایت‌های فرار قباد به نزد هیاطله

به استناد برخی منابع، قباد در طول دوران حیاتش دو بار مجبور به فرار نزد هیاطله شد تا تاج و تخت پادشاهی را با کمک آنان به‌چنگ آورد. بار اول وقتی پیروز درگذشت و بلاش به‌جای او به شاهی رسید (۴۸۳-۴۸۷ م) که قباد با او به مخالفت برخاست و نزد هیاطله گریخت. بار دوم زمانی بود که قباد به مزدک گروید و از سلطنت خلع و زندانی شد و جاماسب به قدرت رسید (۴۹۸-۵۰۲ م). در جریان همین گریزها بود که گفته می‌شود قباد در بین راه با دختر یکی از دهقانان ازدواج کرد و از آن زن یکی از نامدارترین پادشاهان ایران‌زمین که نمونه‌اعلای شاه آرمانی در اندیشه سیاسی ایران‌شهری به‌شمار می‌رود، به‌نام خسرو انوشیروان به‌دنیا آمد. منابع در اصل روایت هم‌نظرند ولی در جزئیات این رویداد اختلافاتی وجود دارد. برخی چون طبری هردو روایت را ذکر کرده‌اند، ولی دیگران یک روایت یا تلفیقی از هردو را بیان نموده‌اند. طبری در روایت اول معتقد است که قباد در نیشابور با دختر یکی از چابک‌سواران ازدواج کرد و خسرو از آن دختر زاده شد. اما در روایت دوم محل واقعه را ابرشهر و پدر دختر را یکی از بزرگان می‌داند (۱۳۶۳: ۲ / ۶۴۱-۶۳۷). مسکویه رازی هردو روایت طبری را با ذکر جزئیات مشابه آورده است (۲۰۰۰ م: ۱ / ۹۱-۸۹).

ابوعلی بلعمی فقط به روایت اول اشاره می‌کند که در نیشابور روی داده و پدر دختر را دهقان می‌نامد (۱۳۵۳: ۲ / ۹۶۴). در تاریخ یعقوبی نیز به ابرشهر اشاره شده و پایگاه اجتماعی دختر و پدرش مشخص نیست (۱۳۸۲: ۱ / ۲۰۲). ثعالبی به

اسفراین از متعلقات نیشابور اشاره می‌کند (بی تا: ۲۸۴). فردوسی این محل ملاقات را دهی در اهواز دانسته و دختر را دهقان زاده معرفی می‌کند (۱۳۷۴: ۶ / ۱۷۳۷). دینوری می‌گوید که این رویداد در شهر ارمشیر و به دهکده‌ای در راه اهواز به اصفهان با دختر دهگانی اتفاق افتاد. (۱۳۸۱: ۵-۹۴) فارس نامه اسم محل را بیان نمی‌کند ولی دختر را فرزند سپهبد نوشته است (ابن بلخی، ۱۳۸۵: ۸۷). بدین ترتیب منابع ایرانی و عربی قرون اولیه هجری براساس روایت‌های خدای نامه، گزارشی از این رویداد به اختلاف در چند محل ارائه کرده‌اند. پژوهش‌گران با توجه به مدت عمر و پادشاهی خسرو اول احتمال وقوع این رویداد را هنگام فرار قباد در نوبت دوم صحیح‌تر می‌دانند (کریستن سن، ۱۳۷۴ الف: ۴۶۸-۴۶۷؛ محیط طباطبایی، ۱۳۲۸: ۱۸۶). ولی منابع خارجی چون یوشع ستون نشین، پروکوپوس و آگائاس هیچ اشاره‌ای به ازدواج قباد در بین راه نکرده‌اند و معتقدند که وی با دختر شاه هیاطله (که خواهرزاده خودش بود) ازدواج کرد (پروکوپوس: کتاب اول، بند ۱۱؛ کریستن سن، ۱۳۷۴ ب: ۱۶ و ۲۶). کریستن سن ماجرای ازدواج قباد با دختر دهقانی در هنگام فرارش به سمت هیاطله که در منابع عرب و ایرانی انعکاس یافته و مأخوذ از روایت خدای نامه است را به کلی افسانه می‌داند ولی گزارش پروکوپوس و آگائاس که می‌گویند قباد با دختر شاه هیاطله ازدواج کرد را تأیید می‌کند (همان، ۱۲۳).

۴-۲. روایت‌هایی که به اقامت قباد در اردستان تأکید دارند

یعقوبی در قرن سوم هجری و البته در «البلدان» که قدیمی‌ترین کتاب جغرافیایی عربی است برای نخستین بار اشاره می‌کند که اردستان زادگاه خسرو انوشیروان بود. «و روستای اردستان که اشرافی از دهقانان آنجا، گفته می‌شود که فرزندان خسرو انوشیروان در همین محل هستند» (۲۵۳۶: ۵۱). این گزارش نشان می‌دهد که منابع یعقوبی در این رابطه در دو کتاب تاریخ و البلدان متفاوت بوده است. ابن رسته نیز که در همین قرن می‌زیسته است، «اردستان» را زادگاه خسرو انوشیروان می‌داند و می‌نویسد: «و این روستا مولد کسری انوشیروان بوده و از همان جا به پایتخت برده شد و به تخت سلطنت برنشست» (۱۳۶۵: ۱۸۲-۱۸۱). اصطخری در قرن چهارم آورده است که «اردستان شهری است که اطراف آن را دیوار کشیده‌اند و محلات آن دارای بارو هستند و در آن آثاری از شاهان مجوس چون انوشیروان و خسرو پرویز باقی است» (نقل از جکسن، ۱۳۵۲: ۴۵۸). محیط طباطبایی می‌نویسد که بلعمی می‌گوید «و گروهی گفتند از حد سپاهان این قصه بود»؛ و این نشان می‌دهد که به احتمال در نسخه‌ای از طبری که اساس ترجمه بلعمی بوده این عبارت وجود داشته است (۱۳۲۸: ۱۸۶). بنابراین می‌توان دریافت که طبری و بلعمی هم به روایت مربوط به اردستان آگاهی و نظر داشته‌اند. حمزه اصفهانی در قرن چهارم و در کتاب تاریخ اصفهان که مفقود شده و مؤلف مجمل‌التواریخ، بنداری و یاقوت حموی از آن استفاده کرده‌اند با تفصیل به این موضوع پرداخته است. مؤلف مجمل‌التواریخ و القصص در قرن ششم آورده است: «... بزمین اهواز اندر، و بعضی [گویند] باصفهان و این درست است، دختر دهقانی را دوست گرفت...» (۱۳۱۸: ۷۳). بدین ترتیب مؤلف ناشناخته مجمل‌التواریخ و القصص که به تاریخ اصفهان حمزه اصفهانی دسترسی داشته، از بین اصفهان و اهواز بر اصفهان تأکید کرده و آن را ترجیح می‌دهد. به نظر می‌رسد که در آن ایام تردیدی در مورد محل حادثه وجود داشته و این مؤلف بر یکی از آن‌ها صحنه گذاشته است. بنداری اصفهانی هم در قرن هفتم ماجرای فرار قباد و اقامتش در اردستان و آثاری که از آن دوران باقی مانده را به استناد حمزه اصفهانی، در شاهنامه عربی خود آورده است. «من [بنداری] می‌گویم که حمزه اصفهانی در تاریخ اصفهان گوید که قباد چون از زندان خلاص شد از راه فارس به بلاد خراسان رفت و در قریه

اردستان که در سه مرحله‌ای اصفهان است شهوت جماع بر او غالب شد به گونه‌ای که برآن صبر نتوانست کرد. پس گفت: بنگرید که آیا در این دیه دختری زیباروی هست که از نژادی شریف باشد؟ در میان مردم میان حال آن ده که از حیث نسب شریف‌ترین باشند جست‌وجو کردند. دهقانی که نژادی بزرگوار و نسبی شریف داشت بیافتند که او را دختری در غایت زیبایی بود. قباد او را به زنی کرد و او به خسرو انوشیروان بار گرفت» (۱۳۸۲: ۴۶۵-۴۶۴). بنداری ضمن ترجمه روایت فردوسی در شاهنامه که به اهواز اشاره دارد، با افزودن روایت حمزه به متن، به‌نوعی آن را تأیید کرده است. یاقوت حموی که از مسالک و ممالک اصطخری استفاده کرده و احتمالاً تاریخ اصفهان حمزه را نیز در اختیار داشته، در مورد اردستان می‌گوید: «در آنجا بناهای مسقف و باغ‌ها دارد و دور همه محله بارویی است و در وسط بارو آتشکده‌ای است و گفته می‌شود انوشیروان در آنجا تولد یافته و بناهای آنجا ساخته انوشیروان پسر قباد است» (۱۳۹۷: ۱/ ۱۴۶). بنداری هم از قول حمزه می‌نویسد: «آثار برخی از آن قصرها هنوز در اردستان برجای است» (۱۳۸۲: ۴۶۵). لذا شاهدیم که اغلب منابع به‌طور صریح یا ضمنی به اردستان به‌عنوان زادگاه خسرو انوشیروان اشاره می‌کنند.

۵-۲. مسیر فرار قباد به شرق کشور

برای دستیابی به محل صحیح اقامت موقت قباد در راه سرزمین هیاطله لازم است که مبدأ حرکت و مسیر احتمالی او را بازبایی کنیم. برای نقطه آغازین حرکت او سه گزینه خوزستان، فارس و تیسفون مطرح است. هیچ منبعی به صراحت از محل شروع حرکت قباد سخن نگفته است. بنداری به‌نقل از حمزه اصفهانی در تاریخ اصفهان آورده است که قباد پس از رهایی از زندان از راه فارس به سمت خراسان رفت و به دیه اردستان رسید. (همان‌جا) همچنین پروکوپیوس می‌گوید که ایرانی‌ها قباد را در قلعه‌ای که «زندان فراموشی» (انوشبرد) می‌نامیدند محبوس ساختند. زندانیان این قلعه به فراموشی سپرده می‌شدند و هیچ‌کس حق یادآوری نام آن‌ها را نداشت (پروکوپیوس: کتاب اول، ب ۵). کریستن‌سن معتقد است که در این دژ، زندانیان سیاسی را که از حیث نژاد و مقام خطرناک بودند نگه می‌داشتند و هیچ دلیلی برای رد روایت پروکوپیوس وجود ندارد (۱۳۷۴ الف: ۴۶۶). طبری از زندانی کردن قباد توسط موبدان موبد و بزرگان، بدون ذکر نام یا محل زندان یاد می‌کند، ولی در ادامه می‌نویسد که قباد را به‌جایی بردند که کسی بدو دسترسی نداشت (۱۳۶۳: ۲/ ۶۴۰-۶۳۹)؛ این جمله می‌تواند یادآور همان دژ فراموشی باشد. به‌نظر می‌رسد دژ انوشبرد که «گلگرد» نیز خوانده می‌شد و در نزدیک گندی‌شاپور واقع بود را باید مبدأ حرکت قباد در نظر گرفت (کریستن‌سن، ۱۳۷۴ ب: ۱۱۸). با توجه به گزارش‌های منابع و محرز بودن حبس قباد، می‌توان زندان انوشبرد در شمال خوزستان را اصلی‌ترین گزینه برای مبدأ حرکت او در نظر گرفت. باید در نظر داشت که در قرون اولیه هجری تمام نواحی که امروزه خوزستان نامیده می‌شود، اهواز خوانده می‌شد و مرکز آن را که اینک اهواز نام دارد، سوق‌الاهواز می‌گفتند (محیط‌طباطبایی: ۱۳۲۸، ۱۸۷). ابن‌رسته می‌نویسد: «سوق‌الاهواز که به آن هَرْمُشیر گویند» (۱۳۶۵: ۲۱۹) و این نشان می‌دهد که اَرْمُشیر و سوق‌الاهواز نام یک ناحیه بوده است. لذا اگر روایت فردوسی و روایت اول مجمل‌التواریخ را که به ازدواج قباد در اهواز اشاره می‌کنند در نظر بگیریم بایستی قباد از بخش‌هایی از اهواز قدیم می‌گذشت و این احتمال وجود دارد که این رویداد در آن نواحی اتفاق افتاده باشد. ولی بعید می‌نماید که به اَرْمُشیر که دینوری به آن اشاره می‌کند، رفته باشد. با این وجود هیچ شاهی که بتواند روایت این سه منبع را تقویت یا تأیید نماید در دست نداریم.

در صورتی که قباد از فارس حرکت می‌کرد، مسیری که باید طی می‌نمود از یزد، طبس و نیشابور می‌گذشت و این که حمزه می‌گوید از راه فارس به دیه اردستان رسید باز احتمال عبور از بخش‌هایی از فارس وجود داشته است. اما اگر آغاز سفرش از تیسفون بود بایستی از کرمانشاه، همدان، ری و نیشابور عبور می‌کرد. البته باید توجه داشت که این مسیرها راه‌های اصلی و تحت کنترل بودند و قاعدتا نمی‌توانست برای قباد که در حال فرار بود مورد استفاده قرار گرفته باشد. بلعمی تأکید می‌کند که «قباد یک‌چند پنهان بود پس برفت بنزدیک ملک هیاطله شد» (۱۳۵۳: ۲/ ۹۶۹). بنابراین بایستی به راه‌های فرعی، کوتاه‌تر و غیرقابل کنترل توسط مأمورین دولتی اندیشید که احتمالاً بهترین گزینه مسیر اصفهان و کویر مرکزی ایران بوده است. قباد از شمال خوزستان و زندان انوشیروان از طریق راه‌های دشوار کوه‌های بختیاری به سپاهان می‌رسید و از راه اردستان به شرق می‌رفت. بنابر منابع تاریخی و جغرافیایی، اردستان به خاطر جایگاهش در حاشیه کویر مرکزی ایران در مسیر راه ارتباطی شمال به جنوب کشور قرار داشته است. مقدسی وقتی شهرهای معروف گرداگرد کویر مرکزی ایران را نام می‌برد از اصفهان فقط به اردستان اشاره می‌کند: «اردستان از آن شهرها بزرگتر و در سوی [مرز] کویر است» (۱۳۸۵: ۵۸۱). از قدیم جاده‌ای نواحی کشاورزی و مراتع حاشیه‌ای بیابان را به هم می‌پیوست؛ و کاشان (اورویکاریا) به اردستان (پوستیس) ناین (انگه)، عقدا (راگس، ری) نزدیک اردکان (ارته‌کانه)، میبد (تزروره) و سرانجام به یزد (ستروره) می‌رسید (برونر، ۱۳۷۷: ۳/ ۱۵۶-۱۵۵). اصفهان از شمال و مشرق به جاده قدیم یزد - قم می‌پیوسته و از آن‌جا به ری که به قول یعقوبی «بر جاده راه خراسان» قرار داشته (یعقوبی، ۲۵۳۶: ۵۱)، ختم می‌شده است.

لذا به خوبی می‌توان دریافت که اردستان بر سر راه اصلی شمال به جنوب قرار داشته ولی در مورد مسیر غرب به شرق یا به تعبیری راه خراسان این‌گونه نبوده است و این امر هنوز هم پس از گذشت قرن‌ها مصداق دارد. اصطخری بر غیرمسکون بودن این بیابان (کویر مرکزی ایران)، ناامنی و دشواری راه‌های عبور از آن تأکید می‌کند (۱۳۶۸: ۱۸۶). اما ابن‌حوقل وقتی در مورد راه‌های منتهی به خراسان توضیح می‌دهد، توصیف روشن‌تری را ارائه می‌کند: «راه دیگری که جز در هنگام ضرورت، آن‌هم به گمان و راهنمایی ستاره، در آن نمی‌روند راه اصفهان به کومش است» (۱۳۶۶: ۱۴۳). در ادامه به هنگام بیان راه‌های این بیابان که از اصفهان شروع می‌شود، می‌نویسد: «راهی است از اصفهان تا ری و پس از آن راه اردستان به طیسین است و راه کومش به دامغان نیز از نیمه همین راه آغاز می‌شود» (همان، ۱۴۸). بر این اساس راه اصفهان - اردستان - طیسین به خراسان و شرق کشور محتمل‌ترین راهی بوده است که قباد را در کوتاه‌ترین زمان و به دور از دسترس مخالفان و دشمنان به مقصد می‌رساند.

بدیهی است که تداوم این مسیر به سمت شرق، مکان‌هایی چون نیشابور، ابرشهر و اسفراین که طبری و ثعالبی مطرح کرده‌اند را بر سر راه خود داشت و ازدواج قباد در هریک از این نقاط را محتمل می‌نماید، ولی در این‌جا نیز چون گزینه‌های قبلی فقط یک روایت مطرح گردیده و در منابع هیچ‌گونه شواهدی که بتواند آن را تأیید کند ارائه نشده است.

۶-۲. اهمیت اردستان در قیاس با گزینه‌های دیگر

پیش از این دانستیم که برای اقامت و ازدواج قباد در یکی از منزل‌گاه‌های بین راه، گزینه‌های اهواز، اُرمشیر، قریه‌ای در حدود اهواز و اصفهان، اردستان، نیشابور، ابرشهر و اسفراین را مطرح کرده‌اند. این امر می‌تواند ناشی از اختلاف در منابع مورد استفاده مورخان و جغرافی‌نویسان یا روایت‌های عامیانه متداول در آن دوران بوده باشد. کریستن‌سن این تفاوت‌ها را

که عمدتاً از مأخذ خدای نامه و ترجمه‌های متعدد عربی از آن در اوایل دوره اسلامی بوده، توضیح داده است. وی در بخش مأخذ پژوهش ارجمندش «سلطنت قباد و ظهور مزدک» بیان می‌کند که مورخان عرب و ایرانی جز در مواردی نادر از مأخذ خود نام نمی‌برند و بر همین اساس مشخص نیست که در مورد تاریخ دوران قباد از کدام یک از تألیفات یا ترجمه‌های گم‌شده استفاده کرده‌اند (۱۳۷۴: ۳۸). اگر با گزارش‌های محدود و گاه متناقض ارائه شده در منابع قدیم نمی‌توان به نتیجه قطعی رسید اما به استناد توضیحات تکمیلی همین منابع و همچنین شواهد و قراین دیگر می‌توان اردستان را مهم‌ترین گزینه به‌شمار آورد.

پیشینه اساطیری و تاریخی اردستان نشان می‌دهد که این شهر از گذشته‌های بسیار دور عرصه بسیاری از رویدادهای مهم بوده است. همین‌طور به‌خاطر جایگاهش در حاشیه کویر مرکزی ایران در مسیر راه‌های ارتباطی کشور قرار داشته و به لحاظ موقعیت نظامی و استحکامات دفاعی نیز مورد توجه بود. ابن‌رسته در قرن سوم زیبایی و شکوه اردستان را ستوده است (۱۳۶۵: ۱۸۲-۱۸۱). مقدسی وقتی شهرهای معروف گرداگرد کویر مرکزی ایران را نام می‌برد از اصفهان فقط به اردستان اشاره می‌کند: «اردستان: از آن شهرها بزرگتر و در سوی [مرز] کویر است... [دژ آن بر سر راه عسگر است]» (۱۳۸۵: ۵۸۱). اصطخری از اردستان به‌عنوان شهری مستحکم یاد می‌کند که دارای بارویی با پنج دروازه است و یک میل مربع وسعت دارد، در حالی که وی از کاشان به‌صورت شهری کوچک نام می‌برد (نقل از لسترنج، ۱۳۷۳: ۲۲۶-۲۲۴). یاقوت حموی می‌نویسد: «در آنجا بناهای مسقف و باغ‌ها دارد و دور همه محله بارویی است و در وسط بارو آتشکده‌ای است» (۱۳۹۷: ۱ / ۱۴۶). گزارش یاقوت نشان می‌دهد که شهر از بناهای باشکوهی برخوردار بوده و با باروهای مستحکم از آتشکده و مردم که بخشی از آنان دهقانان و اشراف بودند، محافظت می‌شد. لذا به‌نظر می‌رسد استحکامات دفاعی شهر، نظیر دژ ارونه که سابقه چند صدساله داشت، فضای مناسبی را برای اسکان پادشاه معزول فراهم می‌آورد.

درحالی که منابع از ارائه شواهد یا ذکر جزئیاتی از اسکان قباد در نیشابور، اهواز یا نقاط دیگر سکوت کرده‌اند، ولی در مورد اردستان وضعیت کاملاً متفاوت است. یعقوبی می‌نویسد: «و روستای اردستان که اشرافی از دهقانان آنجا بودند، گفته می‌شود که فرزندان خسرو انوشیروان در همین محل هستند» (۲۵۳۶: ۵۱). ابن‌رسته توضیح مفصل‌تری می‌دهد: «و این روستا مولد کسری انوشیروان بوده و از همان‌جا به پایتخت برده شد و به تخت سلطنت برنشست، (همراه انوشیروان در کودکی) هشتاد کودک از اهل این قریه به مکتب می‌رفتند. چون به پادشاهی رسید ایشان را به درگاهش آورد و در حق آنان اکرام و احترام و بزرگواری نمود و دستور داد برای هر یک از آنان قصری شبیه به قصر پادشاه بسازند و در آن مسکن گزینند... و آن قصور و کاخ‌ها تا به امروز باقیست و بازماندگان ایشان بدان‌ها افتخار و مباهات می‌کنند. و از آن جمله بود قصرهایی در: بَرزآوند و بُرخوار و ...» (۱۳۶۵: ۱۸۲-۱۸۱). روایت حمزه اصفهانی در تاریخ اصفهان که توسط بنداری ضبط شده به روایت ابن‌رسته نزدیک است ولی به‌جای هشتاد کودک هم‌کلاسی خسرو از چهل کودک یاد شده و یادآوری می‌کند که برخی از این کوشک‌ها تا امروز در اردستان باقی است (بنداری، ۱۳۸۲: ۴۶۵). اصطخری نیز به وجود آثاری از شاهان مجوس چون انوشیروان و کسری در اردستان اشاره می‌کند (نقل از جکسن، ۱۳۵۲: ۴۵۸). بنداری اصفهانی در قرن هفتم گرچه روایت حمزه را آورده، ولی خود او نیز این روایت را مرجح می‌داند. یاقوت نیز از بقای بناهای عصر ساسانی در قرن هفتم یاد می‌کند و می‌افزاید: «انوشیروان در آنجا تولد یافته و بناهای آنجا ساخته انوشیروان پسر قباد است» (۱۳۹۷: ۱

(۱۴۶). لازم به ذکر است که بیان چنین جزئیاتی در منابع مختلف در ارتباط با حضور، اسکان، ازدواج قباد و آثار برجای مانده از آن دوران فقط مختص اردستان می‌باشد و در مورد گزینه‌های دیگر شاهد چنین امری نیستیم.

۲-۷. یادمان‌های انوشیروان در اردستان

علاوه بر گزارش‌های منابع، در تاریخ و خاطره جمعی مردم اردستان نیز نشان‌هایی از آن دوران باقی مانده است. یکی از این موارد نام محله کبودان است که آن را احتمالاً صورتی از «کبادان» یا «کواتان» به معنی جایی که منسوب به قباد (کوآذ) است، دانسته‌اند (محیط‌طباطبایی، ۱۳۲۸: ۱۹۰). علاوه بر این نام محله «کوشک» یا «لبجوی کوشک» را که محله‌ای منشعب از محله «فهره» (Fahrah) به‌شمار می‌رود، یادگاری از کاخ اقامتی و گذران دوران کودکی انوشیروان می‌دانند (همان، ۹۷). ظاهراً این بناها همان‌هایی بوده است که منابع و از جمله ابن‌رسته از آن یاد کرده‌اند.

عبدالوهاب عزام مصحح شاهنامه عربی روایتی ذکر کرده که ظاهراً فقط در نسخه کوپریلی استانبول وجود داشته است. وی در مدخل «الشاهنامه» می‌نویسد، بنداری اصفهانی (قرن هفتم هجری) که گاهی در حین ترجمه شاهنامه به شرح احوال خود نیز پرداخته، ذیل اخبار قباد آورده است: «فتح بن علی گوید: شیخ من تاج‌الدین محفوظ بن الطیب الطرفی این داستان (ازدواج قباد با دختر دهقانی از قریه اردستان) را از قول مشایخ این ناحیه برایم روایت کرده؛ او (تاج‌الدین) نسبش به این دهقان (پدر همسر قباد) می‌رسید و او در میان همسالان خود به این موضوع مباهات می‌کرد» (عزام، ۱۹۷۰: ۹۶-۹۷). پیرمرتضی اردستانی از عرفای قرن نهم هجری، نسب خود را از طرف مادر به انوشیروان می‌رساند (باستانی‌پاریزی، ۱۳۷۱: ۲۸۵). اما مهم‌ترین سند مکتوبی که از قرن دهم هجری باقی مانده، سنگ قبر شخصی به نام امیر اویس در گورستان قدیمی محله فهره است. بر روی این سنگ قبر دو بیت شعر حک شده که نشان می‌دهد فرد مدفون شده خود را از نسل انوشیروان می‌دانست و بدان افتخار می‌کرد.

امیرزاده اعظم، دلاور دوران امیر اویس، که بُد فخر آل‌نوشروان

بهدۀ رمضان بسال نهصد و بیست شهید گشت و روان شد به روضۀ رضوان (مشتاقی‌نابینی، ۱۳۶۶: ۷۸)

این موارد نشان می‌دهند که در قرون میانه هجری فکر انتساب به انوشیروان رواج داشته و بدان افتخار کرده‌اند. به علاوه، منابع تأکید می‌کنند که از قدیم جمعی از اشراف و دهقانان در این شهر ساکن بودند. این گزارش‌ها و شواهد نیز می‌تواند دلیلی بر انتخاب اردستان به‌عنوان یکی از منزل‌گاه‌های قباد در راه خراسان باشد. امری که در انتخاب همسر قباد از دهقان‌زادگان این شهر هم نمود می‌یابد. منابع و از جمله دینوری و فردوسی متذکر می‌شوند که قباد به هنگام برگشت از نزد هیاطله، به شهر مذکور رفت و از بانویی که با وی هم‌بستر شده بود جویا شد. به او خبر دادند که پسری زاییده است و هر دو را پیش قباد آوردند. قباد که فرزند را زیباترین پسران دید نامش را خسرو نهاد و دستور داد تا از نژاد و شرف باستانی آن زن پرس‌وجو کنند. سپس بدو خبر دادند که از نسل فریدون است (فردوسی، ۱۳۷۴: ۶ / ۱۷۳۸؛ دینوری، ۱۳۸۱: ۹۴-۹۵). شاید بتوان میان این که بانوی مزبور خود را از نسل فریدون دانسته و روایات عامه که اردستان را زادگاه کاوه آهنگر دانسته‌اند ارتباطی برقرار کرد.

لازم به ذکر است که مطابق اندیشه ایران‌شهری که تخمه و نژاد از الزامات شهریاری محسوب می‌شد و این امر به اصالت مادر نیز بستگی داشت، قباد نمی‌توانسه با زنی که فاقد اصالت خانوادگی بوده پیوند برقرار کرده باشد. در نامه‌تنسر از قول

اردشیر آمده است: «و من باز داشتم از آن که هیچ مردم زاده (= اصل) زن عامه خواهد، تا نسب محصور ماند...» (۱۳۵۴: ۶۵). در عهد اردشیر نیز می‌خوانیم که: «چنین دانید که شهر یاری جز به شاپورانی نرسد که مادرشان دختر عمومی شاه است» (۱۳۴۸: ۹۸). بدین ترتیب حفظ دوده و نژاد از ارکان اصلی احراز مقام شاهی به‌شمار می‌رفت و این که خسرو انوشیروان پس از قباد بدون هیچ‌گونه ممانعتی از لحاظ اصالت نژاد به تخت شاهی نشست و مورد پذیرش همگان قرار گرفت، گواهی است بر این که دهقانان و اشراف اردستان از پایگاه اجتماعی بسیار بالایی برخوردار بودند.

۳. نتیجه

گذشته اساطیری و تاریخی اردستان نشان می‌دهد که این شهر در هر دوره‌ای به نحوی مورد توجه حکومت‌گران و صاحب‌منصبان بود. از پهلوانان اساطیری چون رستم و زواره تا پادشاهان کیانی نشانی در این شهر وجود دارد. قرار گرفتن بر سر یکی از راه‌های ارتباطی و برخورداری از استحکامات دفاعی نیز بر اهمیت آن می‌افزود. این امر کمک کرده است تا در دوره تاریخی نیز مورد توجه برخی از پادشاهان، اشراف و دهقانان ایرانی باشد. سکونت اشراف و دهقانان در اردستان که منابع از آن به صراحت یاد می‌کنند و حتی یعقوبی در قرن سوم به حضور فرزندان خسرو در این محل اشاره می‌کند، نشان از ظرفیت‌های بالای این شهر داشت. بر همین اساس قباد ساسانی به هنگام فرار به نزد هیاطله در این شهر اقامت گزید و با دهقان زاده‌ای ازدواج کرد که حاصل آن خسرو انوشیروان عادل از محبوب‌ترین پادشاهان ساسانی است. منابعی که از اردستان به عنوان زادگاه انوشیروان یاد کرده‌اند، با نشانه‌هایی چون حضور اشراف و دهقانان در این شهر و یا بازماندن آثاری مثل کاخ‌ها و کوشک‌های مربوط به آن دوره که خود دیده‌اند بر آن تأکید بیشتری دارند و این درحالی است که در مورد گزینه‌های مطرح دیگر چنین توصیفات و شواهدی را نمی‌بینیم. بنابراین با استناد به همه شواهد موجود می‌توان بر این که اردستان زادگاه خسرو انوشیروان بوده است اذعان داشت.

پی‌نوشت

- ۱- طبری مدت پادشاهی جاماسب را شش سال ذکر کرده است (۱۳۶۳: ۲/ ۶۴۱).
- ۲- نام قدیم نیشابور. نیشابور را ابرشهر خوانند (اصطخری، ۱۳۶۸: ۲۰۴). یعقوبی ابرشهر را یکی از نواحی ولایت نیشابور می‌داند (۲۵۳۶: ۵۴). حمزه اصفهانی ابرشهر را ساخته قباد و با نام «شهرآباد کواد» ذکر می‌کند (حمزه اصفهانی، ۱۳۶۷: ۵۵).
- ۳- طبری نام این دختر را «نیوندخت» ذکر کرده است (۱۳۶۳: ۲/ ۶۳۸).
- ۴- ابن‌رسته در ذکر اسامی خوره‌های اهواز و شهرهای آن می‌نویسد: «سوق‌الاهواز که به آن هُرْمُشیر گویند» (ابن‌رسته، ۱۳۶۵: ۲۱۹). مارکوارت در کتاب «ایران‌شهر در جغرافیای بطلمیوس» می‌نویسد: «ایمایی (خوزستان) دارای پنج استان است که شامل شهرهای ذیل‌اند: اورمشیر (ormsīr)، سولوره، شوش، دانیال، گندیر- شاپوه» (۱۳۸۳: ۳۲).
- ۵- این متن در نسخه‌ای از مسالک و ممالک که ویلیامز جکسن به آن دسترسی داشته، آمده است.
- ۶- این جمله در تاریخ بلعمی، تصحیح محمدتقی بهار، چاپ ۱۳۵۳ دیده نشد، لذا احتمال می‌رود که به نسخه دیگری از تاریخ بلعمی دسترسی داشته است.
- ۷- برزاوند یکی از دهستان‌های اردستان است.

منابع

- ابن بلخی (۱۳۸۵)، *فارسانامه*، تصحیح گای لسترانج و رینولد آل نیکلسون، تهران: اساطیر.
- ابن حوقل (۱۳۶۶)، *سفرنامه ابن حوقل (ایران در دوره الارض)*، ترجمه جعفر شعار، تهران: امیرکبیر، چاپ دوم.
- ابن رسته، احمد بن عمر (۱۳۶۵)، *الاعلاق النقیسه*، ترجمه حسین قره‌چانلو، تهران: امیرکبیر.
- ابوالفداء، عمادالدین اسماعیل (۱۳۴۹)، *تقویم البلدان*، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- احمدرازی، امین (۱۳۸۷)، *تذکره هفت اقلیم*، تصحیح محمدرضا طاهری، تهران: سروش.
- اصطخری، ابواسحاق ابراهیم (۱۳۶۸)، *مسالك و ممالک*، به کوشش ایرج افشار، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، چاپ سوم.
- باستانی‌پاریزی، محمد ابراهیم (۱۳۷۱)، *کلاه گوشه انوشیروان*، تهران: انتشارات اسپرک، چاپ دوم.
- برونر، کریستوفر (۱۳۷۷)، «*تقسیمات جغرافیایی و اداری: ماندگاهها و اقتصاد*»، تاریخ ایران کمبریج: از سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانیان، جلد سوم، قسمت دوم، گردآورنده احسان یارشاطر، ترجمه حسن انوشه، تهران: امیرکبیر.
- بلعمی، ابوعلی محمد بن محمد (۱۳۵۳)، *تاریخ بلعمی*، تصحیح محمدتقی بهار، به کوشش محمد پروین گنابادی، تهران: زوار، چاپ دوم.
- بنداری اصفهانی، فتح بن علی (۱۳۸۲)، *تحریر عربی شاهنامه*، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- پروکوپوس (۱۳۶۵)، *جنگ‌های ایران و روم*، ترجمه محمد سعیدی، تهران: علمی و فرهنگی.
- ثعالبی، ابومنصور عبدالملک بن محمد (بی‌تا)، *شاهنامه ثعالبی در شرح احوال سلاطین ایران*، ترجمه محمود هدایت، بی‌جا.
- جابری انصاری، میرزا حسن خان (۱۳۷۸)، *تاریخ اصفهان*، تصحیح جمشید مظاهری، موسسه انتشاراتی مشعل.
- جکسن، ابراهم ویلیامز (۱۳۵۲)، *سفرنامه جکسن (ایران در گذشته و حال)*، ترجمه منوچهر امیری و فریدون بدره‌ای، تهران: خوارزمی.
- حمزه بن حسن اصفهانی (۱۳۶۷)، *تاریخ پیامبران و شاهان*، ترجمه جعفر شعار، تهران: امیرکبیر، چاپ دوم.
- دینوری، احمد بن داود (۱۳۸۱)، *اخبار الطوال*، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران: نشر نی، چاپ پنجم.
- رضایی‌راد، محمد (۱۳۸۹)، *مبانی اندیشه سیاسی در خرد مزدایی*، تهران: طرح نو، چاپ دوم.
- رفیعی مهرآبادی، ابوالقاسم (۱۳۳۶)، *آتشکده اردستان*، تهران: کتابفروشی دهخدا.
- سعدی، مصلح بن عبدالله (۱۳۶۲)، *کلیات سعدی*، تصحیح محمدعلی فروغی، چاپ سوم، تهران: امیرکبیر.
- شارپ، رلف نارمن (۱۳۴۳)، *فرمان‌های شاهنشاهان هخامنشی*، شیراز: بی‌نا.
- طبری، محمد بن جریر (۱۳۶۳)، *تاریخ طبری (الرسل و الملوک)*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: اساطیر، چاپ دوم.
- عزام، عبدالوهاب (۱۹۷۰)، *مدخل الشاهنامه*، طهران: أعیدَ طَبْعُهُ بِالْأُفْسِتِ.
- عهد اردشیر (۱۳۴۸)، *پژوهش احسان عباس*، ترجمه محمد علی امام شوشتری، تهران: انجمن آثار ملی.
- فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۷۴)، *شاهنامه*، تصحیح ژول مول، تهران: علمی و فرهنگی، چاپ ششم.
- کریستن‌سن، آرتور. امانوئل (۱۳۸۷)، *کیانیان*، ترجمه ذبیح‌الله صفا، تهران: علمی و فرهنگی، چاپ هفتم.
- (۱۳۷۴) الف، *ایران در زمان ساسانیان*، ترجمه رشید یاسمی، تهران: دنیای کتاب، چاپ نهم.

- (۱۳۷۴) ب، سلطنت قباد و ظهور مزدک، ترجمه احمد بیرشک، تهران: افست گلشن، چاپ دوم.
- کللیه و دمنه (۱۳۶۲)، ترجمه نصرالله منشی، چاپ هفتم، تهران: دانشگاه تهران.
- کنت، رولاند. گ (۱۳۹۵)، *فارسی باستان (دستور زبان، متون، واژه‌نامه‌ها)*، ترجمه سعید عریان، تهران: انتشارات علمی، چاپ دوم.
- گلبن، محمد (۱۳۸۱)، *اردستان نامه*، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- لسترنج، گای (۱۳۷۳): *جغرافیای تاریخی سرزمینهای خلافت شرقی*، ترجمه محمود عرفان، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ سوم.
- مارکوارت، یوزف (۱۳۸۳)، *ایرانشهر در جغرافیای بطلمیوس*، ترجمه مریم میراحمدی، تهران: طهوری.
- مجتبایی، فتح‌الله (۱۳۹۹)، *شهر زیبای افلاطون و شهر یاری آرمانی در ایران باستان*، تهران: هرمس.
- محمل‌التواریخ والقصص (۱۳۱۸)، تصحیح ملک الشعراء بهار، به همت محمد رضانی، تهران: چاپخانه خاور.
- محیط‌طباطبایی، محمد (۱۳۲۸)، «*نظری به اردستان باستانی*»، مجله یغما، سال دوم، شماره ۳.
- مستوفی قزوینی، حمدالله (۱۳۳۶)، *نزهة القلوب*، به کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران: کتابخانه طهوری.
- (۱۳۶۲)، *تاریخ گزیده*، به اهتمام عبدالحسین نوایی، تهران: امیرکبیر، چاپ دوم.
- مسکویه، ابوعلی احمد بن محمد (۲۰۰۰)، *تجارب‌الامم و تعاقب‌الهمم*، ترجمه ابوالقاسم امامی، طهران: سروش.
- مشتاقی‌نائینی، علی بن محمد (۱۳۶۶)، *گزارش کویر (سفرنامه صفاءالسلطنه نائینی)*، به اهتمام محمد گلبن، تهران: اطلاعات.
- مشکوتی، نصرت‌الله (۱۳۴۹)، *شرح بزرگ‌ترین آثار ملی ایران*، تهران: سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران.
- مقدسی، ابو عبدالله محمد بن احمد (۱۳۸۵)، *احسن‌التقاسیم*، ترجمه علینقی منزوی، تهران: کومش، چاپ دوم.
- نامه تنسر به گشنسب (۱۳۵۴)، تصحیح مجتبی مینوی، تهران: خوارزمی، چاپ دوم.
- هاشمی، احسان‌الله (۱۳۸۴)، *اردستان*، پژوهش‌های ایران‌شناسی، ستوده نامه (۲)، به کوشش ایرج افشار، تهران: بنیاد موقوفات افشار.
- یاقوت حموی، شهاب‌الدین ابی عبدالله (۱۳۹۷ق)، *معجم البلدان*، بیروت: دار صادر، ۵ جلد.
- یعقوبی، احمد بن اسحاق (۱۳۸۲)، *تاریخ یعقوبی*، ترجمه محمدابراهیم آیتی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ نهم، ۲ جلد.
- (۲۵۳۶)، *البلدان*، ترجمه محمدابراهیم آیتی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

References:

1. Abu al-Fida, I (1970), *Taqvim al-Boldan*, Translated by A. Ayati, Tehran: Farhang Iran Foundation Publications. [Persian].
2. Ahmadrazi, A (2008), *Tazkira Haft eqlim*, ed. by M. R. Taheri, Tehran: Soroush. [Persian].
3. Ahd-e-Ardeshir (1969), research by E. Abbas, translated by M.A. Imam Shoushtari, Tehran: Association of National Artifacts. [Persian].
4. Azzam, A (1970), *Madkhal Al-Shahnameh*, Tehran: offset. [Persian].

5. Bastani parizi, M (1992), *Kolah Gushe Anoushirvan*, Tehran: Sparak Publications, second edition. [Persian].
6. Brunner, C (1998), "Geographical and Administrative Divisions: Monuments and Economy", *Cambridge History of Iran: From the Seleucids to the Collapse of the Sasanian Empire, Volume III, Part II*, compiled by E. Yarshater, translated by H. Anousheh, Tehran: Amir kabir. [Persian].
7. Balami, A (1974), *Tarikh Balami*, revised by M. T. Bahar, Ed. by M. Parvin Gonabadi, Tehran: Zovar, second edition. [Persian].
8. Bundari Isfahani, F (2003), the Arabic version of the *Shahnameh*, translated by A. Ayati, Tehran: Association of Cultural Heritage and Culture. [Persian].
9. Christensen, A. E, (2008), *Kianian*, translated by Z. Safa, Tehran: Scientific and Cultural, 7th edition. [Persian].
10. Christensen, A. E, (1995), *Iran during the Sasanian era*, translated by R. Yasmi, Tehran: Duniyai Kitab, 9th edition. [Persian].
11. Christensen, A. E, (1995), *The reign of Qobad and the emergence of Mazdak*, translated by A. Birashk, Tehran: Golshan Offset, second edition. [Persian].
12. Dinavari, A. (2002), *Akhbar al-Tawal*, translated by M. Mahdavi Damghani, 5th edition, Tehran: Ney publication. [Persian].
13. Ferdowsi, A. (1995), *Shahnameh*, Ed by J. mol, 6th edition, Tehran: scientific and cultural. [Persian].
14. Jaberi Ansari, M (1999), *History of Isfahan*, Ed. by J. Mazaheri, Mashal Publishing House. [Persian].
15. Jackson, A. W (1973), *Jackson's travelogue (Iran in the past and present)*, translated by M. Amiri and F. Badrei, Tehran: Khwarazmi. [Persian].
16. Hamza Isfahani, (1988), *History of Prophets and Kings*, translated by J. Shoar, second edition, Tehran, Amir Kabir. [Persian].
17. Hashemi, E (2005), *Ardestan, Iranology Researches, Sotudeh Nameh (2)*, Ed by I. Afshar, Tehran: Afshar Endowment Foundation. [Persian].
18. Ibn Balkhi (2006), *Fars nameh*, Ed. by G. Lestrangle and R. Nicholson, Tehran: Asatir. [Persian].
19. Ibn Hawqal (1987), *Ibn Hawqal's travelogue (Iran in the form of the earth)*, translated by J. Shaar, Tehran: Amir Kabir, second edition. [Persian].
20. Ibn Rosteh, A (1986), *Al-Alaq Al-Nafisa*, translated by H. Qarachanlu, Tehran: Amir Kabir. [Persian].
21. Istakhri, A. (1989), *Masalek al-Mamalik*, Ed. by I. Afshar, Tehran: Translation and Publishing Company, Third edition. [Persian].
22. Kalileh and Damneh (1983), translated by N. Monshi, 7th edition, Tehran: University of Tehran. [Persian].
23. Kent, Roland G. (2016), *Ancient Persian (grammar, texts, dictionaries)*, translated by S. oryan, Tehran: Scientific Publications, second edition. [Persian].

24. Lestrangle, G (1994); Historical Geography of Eastern Caliphate Lands, translated by M. Irfan, Tehran: Scientific and Cultural Publications, third edition. [Persian].
25. Golbon, M (2002), Ardestan Nameh, Tehran: Printing and Publishing Organization of the Ministry of Culture and Islamic Guidance. [Persian].
26. Maghdasi, A (2006), Ahsan al-Taqasim, translated by A. Monzavi, Tehran: Komesh, second edition. [Persian].
27. Marquardt, Y (2004), Iranshahr in Ptolemy's Geography, translated by M. Mirahmadi, Tehran: Tahuri. [Persian].
28. Meshkti, N (1970), description of the greatest national monuments of Iran, Tehran: National Organization for the Protection of Ancient Antiquities of Iran. [Persian].
29. Mojtabai, F. (2020), Plato's Kallipolis and ideal kingship in ancient Iran, Tehran: Publications of Ancient Iran Culture Society. [Persian].
30. Mojmal al-Tawarikh va Al-Qesas, (1939), M. Bahar (Ed), Tehran: Khavar pub. [Persian].
31. Mohit tabatabai, M (1949), "An overview of ancient Ardestan", Yaghma magazine, second year, number 3. [Persian].
32. Mushtaqi Naini, A (1987), report of the desert (Safa al-Sultane Naini's travelogue), by M. Golbon, Tehran: Information. [Persian].
33. Mustawfi, H. (1983), Tarikh Guzida, Ed. by A. H. Navaei, Tehran: Amir Kabir, second edition. [Persian].
34. Mustawfi, H. (1957), Nozhat al-Qolub, Ed. By M. Dabirsiyaghi, Tehran: Tahori Library. [Persian].
35. Moskuyeh razi, A. A. (2000), Tajareb al-Umam, translated by A. Emami, Tehran: Soroush. [Persian].
36. Procopius (1986), Wars of Iran and Rome, translated by M. Saeedi, Tehran: Scientific and Cultural. [Persian].
37. Rezaeirad, M (2010), Basics of political thought in rationalization of mazdae, Tehran: Tarh-e-no, 2nd Edition. [Persian].
38. Rafiei Mehrabadi, A. (1957), Ardestan Fire-Temple, Tehran: Dekhoda Bookstore. [Persian].
39. Saadi, M (1983), Saadi's generalities, revised by M. A. Foroughi, third edition, Tehran: Amir Kabir. [Persian].
40. Sharp, R. N (1964), Achaemenid Emperors' Decrees, Shiraz: no publisher. [Persian].
41. Tansar's letter to Goshnasb, (1975), ed. by M. Minovi, second edition, Tehran: Kharazmi. [Persian].
42. Thaalabi, A (no date), Shahnameh Thaalabi, translated by Mahmoud Hedayat, no place. [Persian].
43. Tabari, M (1984), Tarikh Tabari, translated by A. Q. Payandeh, Tehran: Asatir, second edition. [Persian].

44. Yaqut Hamavi, Shahab al-Din (1976), *Mojam Al-Boldan*, Beirut: Dar-e-Sader, 5 volumes. [Persian].
45. Yaqoubi, Ahmad bin Ishaq (2003), *Tarikh Yaqoubi*, translated by M. I. Ayati, Tehran: Scientific and Cultural Publications, 9th edition, 2 volumes. [Persian].
46. Yaqoubi, Ahmad bin Ishaq (1977), *Al-Boldan*, translated by M. I. Ayati, Tehran: Book Translation and Publishing Company. [Persian].